

Розділ І

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ НА МИКОЛАЇВЩИНІ у 1920–1970-х роках

О. Г. Бажан, В. А. Золотарьов

«ЗАБІЙНИК» ТА «ЛІТЕРАТОР», АБО «РУТИННА РОБОТА» СЛІДЧОГО НКВС ЮРІЯ ТОЛКАЧОВА

У добу «Великого терору» у країні Рад для ведення кримінально-слідчих справ функціонувало дві групи слідчих, яких на жаргоні співробітників НКВС називали «забійники» (вибивали підписи під протоколами) та «літератори» (складали тексти протоколів). Фальсифікація кримінальних справ на чекістському сленгу втілена у слові «ліпачество». Справжнім віртуозом у викривленні фактів, підробці документів, «зриванні масок» із прихованих ворогів народу в часи масових політичних репресій в Українській РСР по праву можна вважати старшого лейтенанта державної безпеки Юрія Михайловича Толкачова.

Майбутній слідчий НКВС народився 23 квітня 1900 р. на Троїцькій гуральні Новооскольського повіту Курської губернії (нині у складі Белгородської області Російської Федерації) у родині бондаря. Після смерті матері у 1902 р. батько з трьома дітьми переїхав до повітового міста Курської губернії – Старого Оскола, в якому працював бондарем на маслозаводах братів Ліхушинів та Івана Дьякова. Епізоди своєї юності Ю. Толкачов волів описувати досить скупко: «У 1911 році вступив до реального училища та отримав повну стипендію. Закінчив у 1918 році. Під час навчання я працював спочатку з батьком у майстерні, а потім у меблевій майстерні Кістерева і Белкіна. У навчанні робив перерви на кілька місяців, потім наздоганяв... Знаю трохи французьку та німецьку мови»¹. Старооскольське семи-класне реальне училище, основу якого складали природничо-математичні предмети, Ю. Толкачов закінчив 27 квітня 1918 р. круглим відмінником, отримавши найвищі оцінки з Закону Божого, російської, німецької та французької мов, ариф-

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ) (м. Миколаїв). Особова справа № 4537. Т. 1. Арк. 1.

метики, алгебри, геометрії, тригонометрії, історії, географії, суспільствознавства, фізики, малювання та креслення¹.

У розпал революційних подій в 1917 р. Юрій Толкачов долучається до створення у м. Старий Оскол спілки молоді, яка спиралася на платформу Російської комуністичної спілки молоді (РКСМ). Невдовзі активного юнака, причетного до зародження комуністичного молодіжного руху в Старооскольському повіті Курської губернії, у 1918 році було прийнято до лав більшовицької партії. Одне з перших партійних завдань Ю. Толкачова стосувалося налагодження ефективної пропагандистської роботи на посаді позашкільного інструктора Курського губернського відділу народної освіти, а потім завідувача позашкільним підвідділом Старооскольського відділу народної освіти. Про свій «шлях у революцію» Ю. Толкачов згадував наступним чином: «1919 року спочатку був делегований партією на інструкторські курси до Курська, закінчив їх і був направлений до 9-го кавалерійського полку 9-ї дивізії помічником політкому. Після тифу я перевівся до Старого Осколу, де брав участь у формуванні маневреного загону, виїздив з ним на куркульські виступи. У вересні 1919 р. разом із загonom виступив на позицію, і під Ельцем наш загін злився з ельцьким кавалерійським загonom, де я лишився помічником командира. З цим загonom я брав участь у боях Елець-Касторне. Будучи оглушеним снарядом, я отримав відпустку з армії і був призначений членом ревкому Старого Оскола з призначенням завідувачем відділу охорони здоров'я. Намагаючись позбутися цієї посади, я вступив до ПТНК², де працював комісаром повіту станції Касторне та завідувачем СОЧ³, потім після розформування ВРТНК⁴ я був призначений завідувачем повітового політбюро⁵. У липні на моє прохання я, за партійною мобілізацією, пішов до Червоної Армії. Був призначений інструктором і начальником секції політвідділу XIII армії, де пробув до ліквідації фронтів, весь час виїжджаючи у бойові дивізії. У листопаді 1920 р. я, через політвідділ Південного фронту, після розформування XIII армії, був призначений в Управління особливих відділів Південного і Південно-Західного фронтів у м. Харкові»⁶.

Про початок кар'єри Ю. Толкачова в радянських органах державної безпеки довідуємося зі скупих рядків послужного списку чекіста: з грудня 1920 р. – помічник начальника активної частини особливого відділу (ОВ) ВНК Південно-Західного фронту (м. Харків); з березня 1921 р. – начальник агентурного відділу Харківського губернського ОВ надзвичайної комісії (НК); з квітня 1921 р. – помічник начальника активної частини ОВ Харківського військового округу (м. Катеринослав); з 10 червня 1921 р. – помічник уповноваженого 2-го відділу

¹ ГДА СБУ (м. Миколаїв). Особова справа 4537. Т. 1. Арк. 3.

² ПТНК – повітова транспортна надзвичайна комісія.

³ СОЧ – секретно-оперативна частина.

⁴ ВРТНК – відділення районної транспортної надзвичайної комісії.

⁵ Повітове політбюро – орган надзвичайної комісії в повітах у 1919–1921 роках.

⁶ ГДА СБУ (м. Миколаїв). Особова справа 4537. Т. 1. Арк. 2.

секретно-оперативної частини (СОЧ) Катеринославської губернської ЧК (ГЧК); з 21 червня 1921 р. – уповноважений 2-го відділу СОЧ Катеринославської ГЧК; з липня 1921 р. – т.в.о. начальника 2-го відділу СОЧ Катеринославської губ. ЧК; з листопада 1921 р. – начальник СВ Севастопольської ЧК; з лютого 1922 р. – уповноважений іноземного відділу (ІНВ) Севастопольського відділу ДПУ; з травня 1922 р. – помічник начальника ІНВ Севастопольського відділу ДПУ; з липня 1922 р. – начальник 3-го (іноземного) спецвідділу Севастопольського відділу ДПУ; з листопада 1922 р. – уповноважений 3-ї групи Севастопольського відділу; з 1922 р. – т.в.о. начальника контррозвідувального відділу Севастопольського відділу ДПУ; у січні 1923 р. – звільнений з ДПУ у зв'язку зі скороченням штатів.

Під час служби в Криму з Юрієм Толкачевим сталися дві прикрі події, які істотно вплинули на його чекістську кар'єру в майбутньому. Перебуваючи в Севастополі, Ю. Толкачов дізнався, що його «механічно» виключили з лав РКП(б). Як з'ясувалося згодом, у 1921 р. в Катеринославі Ю. Толкачов пройшов «чистку партійних рядів», але через відрядження до Севастополя не встиг отримати членський квиток. Особливий відділ Харківського військового округу, в партійній організації якого Юрій Михайлович проходив «перевірку на благонадійність», був розформований, і тому відповідні документи не знайшли свого адресата¹. Ще одна неприємна оказія трапилася з Ю. Толкачевим унаслідок його тісної дружби з товаришем по службі Барковським (Зав'яловим), з яким разом мешкали у службовій квартирі в Севастополі. Барковського викрили у вимаганні хабаря, і, побоюючись арешту, він накивав п'ятами, прихопивши з собою особисті документи Юрія Толкачова. Через деякий час Барковський під іменем Толкачова Юрія Михайловича влаштувався на роботу до Київського губернського відділу ДПУ, а потім перевівся до Вінниці. Через протерміновану відпустку, яку відбував у Смоленську, Барковський був заарештований та етапований до Харкова, де й був упізнаний справжнім Толкачевим. Службове розслідування було доручено старшому слідчому Президії ДПУ УСРР Еріху Йосифовичу Дзиркалу (1898–?), який констатував, що «в слідчій справі є дані, що обидва вони перебували у доброму знайомстві, та маса інших моментів, які дають підставу вважати, що як той, так і інший, якщо і не є шпигунами, то у будь-якому випадку є особами вельми підозрілими. Те, що вони пов'язані, підтверджує той факт, що наш Толкачов (Юрій Михайлович Толкачов. – *Авт.*) дуже цікавиться цією справою, незважаючи на те, що слідча частина навіть не збиралася викликати його для дачі показань». На диво, Барковський зумів утекти з Харківського будинку примусових робіт і справу закрили².

Наприкінці зими 1923 р. Юрій Толкачов полишає Севастополь і прямує до Харкова. У столиці УСРР він упродовж березня – червня 1923 р. обіймає посаду уповноваженого особливого відділу ДПУ УСРР; у червні – жовтні 1923 р. викону-

¹ ГДА СБУ (м. Миколаїв). Особова справа 4537. Т. 1. Арк. 12зв.–13.

² Там само. Т. 2. Арк. 31.

вав функції помічника уповноваженого секретного відділу ДПУ УСРР, у жовтні-листопаді 1923 р. є уповноваженим особливого відділу ДПУ УСРР. Наприкінці осені 1923 р. Юрія Михайловича направляють до Києва у розпорядження особливого відділу 14-го стрілецького корпусу, а потім відряджають до Білої Церкви для виконання конкретного завдання – започаткувати особливий відділ сформованої на 1 листопада 1923 р. територіальної 45-ї стрілецької дивізії. Налагоджувати ефективну роботу підрозділу військової контррозвідки ДПУ при управлінні дивізії у місті над Россю протягом грудня 1923-го – березня 1924 р. Ю. Толкачову довелося в статусі уповноваженого та заступника начальника особливого відділу 45-ї стрілецької дивізії. З березня 1924-го по січень 1926 р. Ю. Толкачов працював помічником уповноваженого секретного та контррозвідувального відділку Харківського окружного відділу ДПУ. Упродовж січня 1926 р. – травня 1928 р. займав посаду помічника уповноваженого секретного відділу ДПУ УСРР. У травні 1928 р. – квітні 1931 р. посів крісло уповноваженого секретного відділу ДПУ УСРР. Про суть та результати таємної роботи співробітника радянських спецслужб у другій половині 1920-х років довідуємося з матеріалів регулярних атестацій:

- «1. По справі партії «Дашнак-Цутюн»¹ т. Толкачовим виявлено в Харкові та ліквідовано Всеросійський ЦК Дашнак-Цутюн. По справі було притягнуто до 80 осіб, з яких засуджено 46. В учасників організації вилучено близько 40 екземплярів зброї. За активною участю т. Толкачова було виявлено та ліквідовано низку місцевих організацій цієї партії в Україні (в Одесі, Миколаєві, Сталіно та Києві).
2. По справі СВУ² керував у 1929 р. слідчою групою в Чернігові. По справі було вилучено 14 чоловік, з яких 6 засуджено.
3. По справі «Весна»³ т. Толкачов працював у слідчій групі в Харкові. По цій справі домогся зізнання ряду арештованих про їхню діяльність у к.р. організації, участі в шпигунстві, а також їхні організаційні зв'язки по ряду міськ Київщини.
4. По справі «Ображені» – повстанська к.р. організація в районі Луганська, Сталіно. Керував у 1930 р. ліквідацією та слідством, у справі було притягнуто близько 150 осіб, під час проведення слідства безпосередньо домогся

¹ Вірменська революційна федерація Дашнакцутюн була урядовою партією у Вірменії 1918–1920 років. У результаті захоплення РСЧА території незалежної Республіки Вірменія у листопаді 1920 року дашнакський уряд припинив своє існування, а керівництво партії було змушено емігрувати.

² СВУ (Спілка визволення України) – міфічна «контрреволюційна організація», яка нібито існувала в УСРР з 1926 року.

³ «Весна» – каральна операція органів ОДПУ, проведена в 1930–1931 роках із метою «чистки» лав РСЧА від спеціалістів колишньої царської армії. Офіційним мотивом для початку масових репресій щодо військових фахівців «старої генерації» стало «викриття» в грудні 1930 р. антирадянських військ, організації, яка нібито навесні 1931 р. (звідси й назва справи – «Весна») очікувала на інтервенцію Антанти і в зв'язку з цим готувала збройне повстання.

зізнання від 20 обвинувачених. Із загальної кількості арештованих 16 засуджені до вищої міри соціального захисту, інші засуджені на різні терміни»¹.

За іронією долі «виробничі успіхи» Ю. Толкачова затьмарила родинна обставина, за яку він буде виправдовуватися все життя. Старший брат Ю. Толкачова, Михайло, під час Першої світової війни служив прапорщиком і потрапив у 1915 р. в угорський полон. Після повернення через чотири роки з полону в Росію він був мобілізований білими, служив військовим чиновником і евакуювався до Греції, де влаштувався робітником на тютюнову фабрику. У 1923 р. Михайло повідомив родичам, що з ним усе гаразд, а ще через чотири роки написав брату Юрію про своє бажання повернутися до СРСР. Ю. Толкачов про наміри брата повідомив рапортом начальника контррозвідувального відділу ДПУ УСРР Миколу Івановича Добродицького (1899–1939), який запропонував залучити емігранта до співпраці з радянськими спецслужбами. Невдовзі Михайло Толкачов повідомив рідним, що отримав радянську візу, але до Радянського Союзу так і не приїхав, а згодом зв'язок з ним було втрачено².

Одеса

Після створення у квітні 1931 р. в структурі ДПУ УСРР секретно-політичного відділу (СПВ) (шляхом злиття секретного та інформаційного підрозділів) місця в центральному апараті для Ю. Толкачова не знайшлося. За обставин, які склалися, 21 квітня 1931 року його призначили уповноваженим секретно-політичного відділку Одеського оперативного сектора ДПУ. Ймовірно за все, до Одеси він відбув разом з Віктором Михайловичем Блюманом (1899–1938), якого призначили начальником цього підрозділу з посади начальника 1-го відділку секретного відділу ДПУ УСРР.

Опинившись у Південній Пальмірі, Ю. Толкачов відразу був залучений до слідства у справі неіснуючого «Українського національного центру» (УНЦ), якому приписувалася підготовка збройного повстання з метою скинути радянську владу в Україні. Дотримуючись «орієнтування» республіканського керівництва ДПУ про належність до міфічної організації колишніх членів КПЗУ та безпартійних, переважно вихідців з Галичини, Ю. Толкачов зосередився на викритті у портовому місті «військово-галицької лінії УНЦ по Одесі»³.

Вагомі результати, досягнуті у викритті прихованих ворогів радянської влади, налагодженні розгалуженої агентурної мережі у вузах Одеси, допомогли йому в 1931 році набути статусу кандидата у члени ВКП(б). Прикметно, що одну з рекомендацій у партію Юрію Толкачову надав його протеже Віктор Блюман. Ознаки професійної зрілості партійця Ю. Толкачов доводив своєю безпосередньою участю

¹ ГДА СБУ (м. Миколаїв). Особова справа 4537. Т. 1. Арк. 1.

² Там само.

³ Там само.

у розробці оперативної справи «Таємні», на підставі якої у Херсоні у 1932 р. ліквідована терористична група молоді та вилучено близько пуда вибухових речовин¹.

На початку 1930-х років Толкачов залучався до збирання доказів у справі про контрреволюційну організацію в сільському господарстві УСРР, яка увійшла в історію під різними назвами – справа «Конденсатор-Незадовільні», або справа «Незадовільні – Трактороцентру» (за версією чекістів, могутня контрреволюційна повстанська та шкідницька організація охоплювала своїм впливом 133 райони УСРР, налічувала до 3000 осіб, мала свої контрреволюційні осередки у 114 колгоспах, 102 МТС, 167 районних центрах України, підтримувала зв'язок із закордонним і Московським контрреволюційним центром, активно готувала повстання навесні 1933 року²). Про «особистий внесок» Ю. Толкачова у викритті осередку антирадянської організації на Одещині в архівних документах радянських спецслужб висвітлено досить скупо: «Беручи участь у слідстві, досяг у 32–33 рр. зізнання від групи арештованих про повстанську діяльність по області, зв'язки з Московським центром і конкретну шкідницьку діяльність»³. Відомо, що Ю. Толкачов був причетний до «викриття» наприкінці 1932 року «великої, широко розгалуженої контрреволюційної націоналістичної «Української військової організації» («УВО»), яка нібито мала за мету «повалення радянської влади шляхом збройного повстання та встановлення в Україні фашистської диктатури». Заступник голови ОДПУ при РНК СРСР Всеволод Балицький вважав, що справа «УВО» «заслужовує на найсерйознішу увагу та потребує бойових оперативних темпів для її подальшої ліквідації та розгрому». Навесні 1933 р. для проведення слідства у справі «УВО» було сформовано так звану «ударно-слідчу групу» на чолі з начальником СПВ ДПУ УСРР Михайлом Костянтиновичем Александровським (1898–1938). В Одеському облвідділі ДПУ до її складу увійшли: Григорій Борисович Загорський (1899–1938) – начальник СПВ; Абрам Михайлович Симхович (1902–1940) – помічник начальника СПВ; Микола Олексійович Григоренко (1903–?) – начальник 2-го відділку СПВ; Зельман Давидович Лівшиць (1888–?) – оперуповноважений СПВ; Анатолій Микитович Чаплін (1903–?) – оперуповноважений СПВ; Еммануїл Анатолійович Шперлінг (1905–?) – уповноважений особливого відділу; Белов – уповноважений особливого відділу; Брінер – уповноважений особливого відділу; Ігнат Петрович Рудницький (1905–?) – уповноважений економічного відділу; Вольфін – помічник уповноваженого іноземного відділу, а також оперуповноважений СПВ Юрій Толкачов⁴.

¹ ГДА СБУ (м. Миколаїв). Особова справа 4537. Т. 1. Арк. 1.

² Золотарьов В. А. ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині: люди та долі. 1919–1941. Харків: Фоліо, 2003. С. 175–176.

³ ГДА СБУ (м. Миколаїв). Особова справа № 4537. Т. 1. Арк. 2.

⁴ Золотарьов В. А. Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди. Харків: Фоліо, 2007. С. 201–202.

Характеризуючи роботу Ю. Толкачова у виявленні відгалуження «УВО» на Півдні України, начальник Одеського облвідділу ДПУ Хома Якимович Леонюк (1892–1967) відзначав, що за його «активної участі по справі отримані... безпосередньо вельми цінні свідчення від ряду основних арештованих, у тому числі і від керівника одеської організації Чайковського¹. Вдалося викрити діяльність контрреволюційної організації «УВО» в Одесі»². Належним чином зусилля чекістів, задіяних у затриманні та проведенні слідства над «членами» «Української військової організації», оцінив і голова ДПУ України В. А. Балицький. У наказі ДПУ УСРР № 452 від 23 вересня 1933 р. він відзначав, що, незважаючи на «виняткову оперативну складність цієї справи, значну розгалуженість організації, а також наявність цілого кубла різних контрреволюційних течій і орієнтацій у її складі, слідство було проведено в мінімально короткий термін. Завдано нищівного удару по контрреволюційному підпіллю. Успіхи по розгрому «УВО» були досягнуті виключно завдяки революційній відданості, чекістській оперативній чіткості та самовідданості у роботі всіх працівників... які працювали по справі «УВО». Цим же наказом всім учасникам ударно-слідчих груп, у тому числі і Ю. Толкачову, було висловлено подяку від імені Колегії ДПУ УСРР³.

На початку березня 1934 р. Ю. Толкачов отримав службове підвищення – посаду начальника 4-го (церковного) відділку СПВ Одеського облвідділу ДПУ. Невдовзі начальник Одеського облвідділу ДПУ Х. Я. Леонюк підписав подання на нагородження «кваліфікованого оперативного працівника» Ю. Толкачова «Нагрудним знаком почесного чекіста»⁴. Проте отримати вищу відомчу нагороду Ю. Толкачову так і не судилося, натомість у січні 1935 р. він отримав догану за невиконання розпорядження начальника СПВ УДБ УНКВС Одеської області Григорія Марковича Осініна (1899–1940), а в березні 1935 р. наказом наркома внутрішніх справ УСРР В. А. Балицького був заарештований на 10 діб за невиконання наказу наркома внутрішніх справ СРСР Г. Г. Ягоди про перебудову оперативно-агентурної роботи. Такий засіб впливу вельми корисно подіяв на Ю. Толкачова, оскільки в його атестації від 10 травня 1935 р., складеній помічником начальника СПВ УДБ УНКВС Одеської області М. Б. Спектором, вказувалося, що «за останній час, після відбуття покарання, відзначається різке поліпшення в агентурно-оперативній роботі... Добре знайомий з об'єктами по українській контрреволюції, монархістах і духовенству, також знає роботу по антирадянських політпартіях, зокрема добре знає роботу по дашнаках... Останнім часом про-

¹ Чайковський Микола Андрійович (1887–1970) – український математик, доктор філософії, професор. У 1929 р. переїхав до СРСР з Польщі. З 1930 р. – завідувач навчальної частини Одеського інституту народної освіти. 19 березня 1933 р. заарештований як фігурант «УВО», засуджений до 10 років позбавлення волі.

² ГДА СБУ (м. Миколаїв). Особова справа № 4537. Т. 1. Арк. 2.

³ Золотарьов В. А. Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди. Харків: Фоліо, 2007. С. 202.

⁴ ГДА СБУ (м. Миколаїв). Особова справа № 4537. Т. 1. Арк. 1.

вів відсів непрацездатної мережі, поліпшив інструктаж і роботу з агентурою, що залишилася. Має цінну агентуру, яку особисто завербував, втім за останній час нових вербовок не має. Протягом останнього півріччя особисто провів ряд агентурно-слідчих справ як по духовенству і сектантству («місіонери», «аллілуйники»), так і по молоді («недоросль»). Особисто зв'язаний з 11 агентами, 10 спеціальними інформаторами і 3 резидентами¹... Слідчу роботу знає добре, але у слідстві недостатньо наполегливий. У слідстві безпосередньо брав участь... Серед працівників користується авторитетом, вміє виховувати нові кадри, але недостатньо приділяє уваги підняттю чекістської дисципліни у відділку. Особисто в роботі ініціативний, проте виявляє деяку повільність у виконанні термінових завдань. Роботою відділку не задоволений. Має бажання працювати по ВУЗам і молоді»².

Бажання Ю. Толкачова про зміну напрямку в чекістській роботі було задоволено, і 1 липня 1935 р. він був переведений на посаду начальника 3-го відділку СПВ УДБ УНКВС Одеської області. В його особовій справі збереглися дві цікаві довідки про його оперативну діяльність на цій посаді, підготовлені начальником СПВ УДБ УНКВС Одеської області капітаном державної безпеки Г. М. Осініним та начальником 4-го відділу (так з 2 січня 1937 р. в НКВС УРСР став називатися СПВ) старшим лейтенантом державної безпеки М. М. Герзоном. Ю. Толкачову у заслугу ставилось: агентурні розробки: «Ядро», «Зліт», «Болото», «Недобитки», «Вихід», «Фашисти», «Діячі», «Підбурювачі»; ведення слідчих справ: «Козаки», «Абхазці» (терористична група молоді), «викриття троцькістської групи в партійних органах і виявлення великих троцькістів-дворушників».

Навесні 1937 р. 4-ті (секретно-політичні) відділи переберуть на себе провідну роль у контррозвідувальній діяльності НКВС, перш за все у викритті «троцькістів і правих» серед тодішньої партійно-радянської номенклатури. Здавалося, вміння слідчого Ю. Толкачова «розколоти прихованого ворога радянської влади» згодилося б у розпочатій широкомасштабній репресивній чекістській акції. Однак відділ кадрів Одеського облуправління вважав за потрібне перевести Ю. Толкачова на посаду начальника особливого відділу НКВС 15-ї авіаційної бригади³ в Кірово (нині м. Кропивницький). Переїзд на нове місце служби з невідомих причин не відбувся, проте Ю. Толкачову все одно довелося в недалекому майбутньому вишукувати «ворогів народу» серед військових. У червні 1937 р. він був викликаний до Києва і прикомандирований до слідчої групи 5-го відділу УДБ НКВС УРСР⁴. Цей підрозділ мав 55 штатних посад⁵ і своїми силами був не в змозі «дати раду» великій кількості виявлених учасників «військово-фашистської змови». Тому не дивно, що для ведення слідства було відкомандировано

¹ ГДА СБУ (м. Миколаїв). Особова справа № 4537. Т. 2. Арк. 8.

² Там само. Арк. 9.

³ Там само. Арк. 25.

⁴ Там само. Спр. 13951-с. Арк. 39.

⁵ Окіпнюк В. Т. Органи державної безпеки УРСР (1922–1941 рр.): історико-правове дослідження: монографія. Херсон: ФОП Грінь Д. С., 2017. С. 268.

кілька десятків слідчих з обласних УНКВС, в тому числі і Ю. Толкачова. Приїхавши до столиці УРСР, Ю. Толкачов мав довірливу розмову з начальником 5 відділу УДБ НКВС Віктором Блюманом, який і посприяв переведенню його до Києва. Як пригадував згодом Ю. Толкачов, В. Блюман прагнув розповісти про нового наркома внутрішніх справ УРСР, комісара державної безпеки 2-го рангу І. М. Леплевського як про людину, яка повинна докорінним чином змінити стан речей в органах НКВС УРСР. Для цього І. Леплевському потрібні рішучі та віддані співробітники. Долучення до команди наркома обіцятиме Ю. Толкачову величезні можливості для кар'єрного зростання¹. Згодом Толкачова викликав до себе Ізраїль Леплевський, який доручив йому проводити слідство у справах заарештованих співробітників НКВС, а також наказав суворо дотримуватися вказівок, які будуть надходити від особливо уповноваженого НКВС УРСР В. Блюмана². Таким чином, Ю. Толкачов формально ставав заступником В. Блюмана і мав керуватися настановами патрона: «в жодному випадку не вносити до протоколу допитів... всіх учасників організації, про які будуть давати свідчення арештовані», а повідомляти про «замаскованих ворогів народу» серед чекістів «нагору»³.

Про методи роботи Ю. Толкачова із заарештованими чекістами красномовно описав у своїй заяві на ім'я М. І. Єжова колишній помічник начальника 4-го відділу УДБ НКВС УРСР Соломон Соломонович Брук (1898–1938): «З перших днів слідства я відчув, що на об'єктивність мені чекати нічого, погрози бути побитим і зойки, що роздирають душу, осіб, яких били у сусідній кімнаті, привели мене спочатку до невдалої спроби накласти на себе руки, а потім мені спала думка написати Вам, щоб Ви викликали мене зі справою до Москви, де об'єктивність покаже, що я не винен. Коли я... передав слідчому заяву на ваше ім'я, він відповів: «Ми тобі зараз покажемо Москву», у кімнаті в той час були Козаченко, Зелений, а потім зайшов особливо уповноважений Блюман, який прочитав заяву та віддав наказ – дослівно: «Бийте його, покажіть йому, де Москва знаходиться», вийшов і зателефонував моєму слідчому Толкачову, щоб мене забрали до іншої кімнати. Мене повели до кімнати, де на дверях був наклеєний папірець «Стороннім особам вхід суворо заборонений», або просто – «Вхід заборонений». З цього приводу Толкачов іронізував: «бачиш, а тебе пускаємо». Щойно я зайшов, закрили завісу, першим розпочав Толкачов. За ним Зелений⁴ затиснув голову мою між своїми ногами та розпочав, як він при цьому промовляв, відбивати нирку. Потім те ж саме виробляв Козаченко. Після цього методу Козаченко почав бити мене кулаками в живіт, коли я намагався руками захистити себе від ударів в обличчя. Він мене бив по обличчю, коли я намагався руками захистити себе від ударів у живіт. Так тривало майже півгодини. Коли це не допомагало, Козаченко вийшов з кімнати, приніс із собою велику дубову палку, а Зелений приніс складений у

¹ ГДА СБУ (м. Миколаїв). Спр. 13951-с. Арк. 39.

² Там само. Арк. 41.

³ Там само. Арк. 42.

⁴ Зелений Савелій Олексійович (1903–?) – лейтенант державної безпеки. У липні – вересні 1937 р. член слідчої групи НКВС УРСР у справах заарештованих співробітників.

кілька разів електричний провід, і почалося формене катування. Як я не налаштував себе до цього биття, обіцяного слідчим, я, на свій сором, не витримав і став на злочинний шлях обмовлення себе та людей... Протокол мій писався таким чином. Спочатку слідчий говорив зі мною, питаннями, що наводять, показував, що йому потрібно. Потім він фіксував, окремі місця пропускав, пропонуючи мені виправити їх своєю рукою для того, щоб придати протоколу більше правдоподібності. Що це нібито пише не сам слідчий, а точно зі слів арештованого, останній навіть виправляє... 14 вересня я був викликаний до слідчого і мені було повідомлено ним, що я викликаюся до Москви... При цьому мені слідчий Толкачов заявив, що зі мною, можливо, буде говорити товариш Єжов, і спитав у мене, чи буду я говорити про побиття. Я прямо відповів, що буду, оскільки не вірю, що мене били, як було заявлено, з відома та згоди товариша Єжова. На що Толкачов, посміхнувшись, відповів: «Переконаєшся», додавши іронічно: «а секретарю ЦК потрібно говорити, звичайно, правду. Може статися, що наше побиття, проти московського, тобі покажеться ласкою»¹ (як сильно мордували С. С. Брука в Москві, невідомо, проте 8 лютого 1938 р. його було розстріляно²).

Допитуючи своїх колишніх колег, Ю. Толкачов діяв за певною схемою: спочатку виявляв чорні плями в біографіях, а вже потім отримував потрібні свідчення щодо їхньої участі в антирадянській організації. Так, колишній особливо уповноважений НКВС УРСР Наум Львович Рубінштейн (1897–1937) 1 липня написав заяву на ім'я М. І. Єжова, в якій зізнався, що насправді народився 1897 року в Севастополі, а не в 1890 р. в Одесі, як писав раніше в усіх офіційних документах, що партквиток зі стажем з травня 1917 р. отримав незаконно в Києві у 1919 р. і що у 1920 р. одружився за релігійним обрядом. До цього ж він додав, що «вів весь час розпусний спосіб життя, не цурався... повій. Пиячив і у п'яному вигляді з'являвся у публічних місцях»³. Про те, яким чином Блюман з Толкачовим домоглися щирого зізнання Н. Рубінштейна, можна дізнатися зі спогадів колишнього секретаря 1-го відділу (охорони) УДБ НКВС УРСР Йосифа Генріховича Гудзя (1899–?): «Коли двері камери (куди мене переводили) відчинилися, переді мною постав колишній особливо уповноважений НКВС України Рубінштейн Наум Львович, який мав вигляд божевільного, без будь-якої людської свідомості та розуміння. Злякавшись вигляду цієї людини, я почав просити коменданта не лишати мене з ним, але мене з силою вштовхнули, двері зачинилися. Я стояв біля дверей, побоюючись рушити з місця, на мої запитання, чи впізнає він мене, Рубінштейн відповів миканням. Через деякий час я відчув страшний сморід і тут же виявив, що Рубінштейн, втративши будь-які людські норми, наклав у білизну та одяг. Я потяг його до вбиральні, вимив його, перевдягнув у чисту білизну та почав його повертати до життя. Через кілька днів мені вдалося йому

¹ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 64826. Т. 2. Арк. 111–120.

² Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. К.: Абрис, 1997. С. 445.

³ Шаповал Ю. І., Золотарьов В. А. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. К.: Стило, 2002. С. 332.

повернути деяку свідомість, і він розповів мені, що його довго катували та били, змушуючи зізнатися у шпигунстві, довели до несамовитого стану, і він підписав все, що від нього вимагали. Рубінштейн протягом дня і ночі не відходив від дверей камери, викликаючи коменданта, щоб його вивели та розстріляли»¹.

Допитував Ю. Толкачов і свого колишнього начальника О. Б. Розанова, який заявив на допиті 17 серпня 1937 р.: «У всіх моїх службових і партійних документах я значуся як Розанов Олександр Борисович, росіянин. Справжнє моє прізвище Розенбарт, ім'я – Абрам. Я єврей. Змів я ім'я та прізвище у 1918 р., працюючи у уповноваженого ЦК КП(б)У Семена Шварца. Змів я з санкції Шварца та голови Курської губ. ЧК Камінського. Останній мені оформив переписування прізвища. Національність «росіянин» я став собі писати пізніше. В усіх пізніших документах я став указувати лише – «Розанов Олександр Борисович, росіянин», повідомляючи, що іншого прізвища я не мав. Робив я це із почуття хибного сорому, але не з бажання приховати національність» (слід зазначити, що пам'ять таки підводила О. Розанова, бо в деяких документах, наприклад, в анкеті делегата XI з'їзду КП(б)У, він власноручно записувався українцем²). 13 серпня 1937 р. заарештований начальник 5-го відділу УДБ НКВС УРСР Ісак Юлійович Купчик (1900–1937) «зізнався» Ю. Толкачову, що в усіх партійних і службових документах приховував той факт, що його батько у 1901–1905 рр. мав власну торгівлю в Бахмуті, а в 1914–1917 рр. разом з батьком Я. В. Письменного мав у тому ж місті магазин фарб. Не служив Купчик і в Червоній Гвардії, а насправді був лише членом каральної дружини в Бахмуті. Приписував він собі арешт у Києві комендантом міста полковником Євгеном Коновальцем за підозрою у більшовизмі та втечу з-під варти (насправді Купчик у цей час спокійнісінько готувався до вступу в інститут), поранення та контузії, яких насправді не було, роботу в тилу білих і т.п.³

Від заарештованого начальника фінансового відділу НКВС УРСР Леоніда Геннадійовича Словинського (1899–1937) Ю. Толкачов і старший інспектор апарату особливо уповноваженого НКВС УРСР Михайло Кирилович Артемов (1904–?) домоглися зізнань про численні фінансові порушення та розбещеність Всеволода Балицького: «Київський період визначався гульбою, випивками, розпусними оргіями Балицького та його наближених осіб»⁴.

Основна група «учасників змови в НКВС УРСР» була засуджена до розстрілу виїзною сесією військової колегії СРСР у Києві 7 вересня 1937 р.: Аузен Альберт Янович (1899–1937) – начальник карного розшуку Управління робітничо-селянської міліції (УРСМ) НКВС УРСР, майор міліції; Берман Олександр Михайло-

¹ ГДА СБУ (м. Миколаїв). Спр. 13951-с. Арк. 150.

² Золотарьов В. А. Начальницький склад НКВС УСРР у середині 30-х рр. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2001. № 2. С. 332

³ Шаповал Ю., Золотарев В. «Гильотина Украины»: нарком Всеволод Балицкий и его судьба. М.: РОССПЭН, 2017. С. 288–289.

⁴ Шаповал Ю. І., Золотарьов В. А. Всеволод Балицкий: особа, час, оточення. К.: Стило, 2002. С. 336–337.

вич (1903–1937) – заступник начальника адміністративно-господарського управління НКВС УРСР, капітан державної безпеки; Бордон Георгій Миколайович (1905–1937) – оперуповноважений 3-го (контррозвідального) відділу УДБ НКВС УРСР; Гафанович Яків Еммануїлович (1906–1937) – начальник аероклубу «Динамо»; Грушевський Микола Дмитрович (1905–1937) – помічник начальника Старобільського окружного відділу НКВС, лейтенант держбезпеки; Джавахов Михайло Григорович (1903–1937) – начальник Запорізького міського відділу НКВС, капітан державної безпеки; Енклер Костянтин Костянтинович (1907–1937) – начальник 5-го відділку 2-го (оперативного) відділу УДБ НКВС УРСР, молодший лейтенант державної безпеки; Кулеша Микола Гнатович (1898–1937) – начальник оперативного відділу Управління прикордонної та внутрішньої охорони (УПВО) НКВС УРСР, полковник; Купчик Ісак Юлійович (1900–1937) – начальник 5-го відділу УДБ НКВС УРСР і особливого відділу ГУДБ НКВС Київського військового округу, майор державної безпеки; Ольшанський Семен Абрамович – начальник 2-го (оперативного) відділу УДБ УНКВС по Харківській області, старший лейтенант державної безпеки; Орелович Соломон Лазарович (1902–1937) – директор київської кінофабрики; Письменний Яків Вульфівич (1902–1937) – начальник 6-го (транспортного) відділу УДБ НКВС УРСР, майор державної безпеки; Піотровський Станіслав Йосипович (1898–1937) – помічник начальника 9-го відділку 3-го відділу УДБ НКВС УРСР, старший лейтенант ДБ; Пустовойтов Сергій Аполлонович (1893–1937) – начальник 3-го відділку 4-го відділу УДБ НКВС УРСР, старший лейтенант державної безпеки; Родал Меєр Беніамінович (1898–1937) – заступник начальника відділу місць ув'язнення УНКВС Дніпропетровської області, лейтенант державної безпеки; Розанов Олександр Борисович (1896–1937) – начальник УНКВС по Воронежській області, старший майор державної безпеки; Рубінштейн Наум Львович (1897–1937) – співробітник резерву НКВС УРСР, капітан державної безпеки; Селиванов Петро Максимович (1894–1937) – начальник УРСМ УНКВС по Одеській області, старший майор міліції; Семенов Петро Васильович (1897–1937) – заступник начальника УПВО НКВС УРСР, комбриг; Словинський Леонід Геннадійович (1899–1937) – начальник фінансового відділу НКВС УРСР, інтендант 1-го рангу; Соколов-Шостак Петро Григорович (1896–1937) – начальник УНКВС по Чернігівській області, майор державної безпеки; Сороцький Лев Мойсейович (1899–1937) – співробітник резерву НКВС УРСР (колишній начальник політвідділу УПВО НКВС УРСР), дивізійний комісар; Стрижевський Леонід Гнатович (1898–1937) – заступник начальника секретаріату НКВС УРСР, полковий комісар; Хан Наум Мойсейович (1898–1937) – комендант 27-го Кримського морського прикордонного загону, капітан; Шостак Юхим Григорович (1903–1937) – начальник 22-го Волочиського прикордонного загону НКВС, майор; Шульман Борис Йосифович (1892–1937) – інженер, таємний співробітник НКВС¹.

¹ Шаповал Ю., Золотарєв В. «Гильотина України»: нарком Всеволод Балицкий и его судьба. М.: РОССПЭН, 2017. С. 381–382.

Після розстрілу основної групи «внутрішніх зрадників» Ю. Толкачов отримав через начальника відділу кадрів НКВС УРСР М. С. Северина завдання І. М. Леплевського виїхати до Вінниці та розслідувати матеріали, надіслані з комісії партійного контролю ЦК ВКП(б). Вінницький чекіст Сойфер інформував партійне керівництво про те, що колишній начальник УНКВС по Вінницькій області Давид Мойсейович Соколинський (1902–1940) збирав в облуправлінні троцькістів, просував і прикривав троцькіста Плоткіна, дружина якого була близька до Г. Є. Зинов'єва. Давид Соколинський нібито всі матеріали на Плоткіна зберігав у себе, приховуючи від колективу. Перед від'їздом до Вінниці Толкачов завітав до начальника секретаріату НКВС УРСР капітана державної безпеки Еммануїла Олександровича Інсарова (1902–1938). Пізніше Юрій Михайлович свідчитиме, що останній нібито дав йому наступну директиву: «...адже ти знаєш, що Давид (Соколинський) майже єдиний з «незаплямованих» начальників облуправлінь». Цього мені виявилось досить, щоб зрозуміти свою місію як рятувальника Соколинського»¹.

У ході слідства Толкачов з'ясував, що дружина начальника УНКВС по Донецькій області Соколинського, донька заможного торговця та утримувача притону в м. Ананьєві Херсонської губернії, «була з великою помпою протягнута в партію». Встановлено також, що Соколинський не реагував на троцькістські виступи керівника партшколи УНКВС старшого лейтенанта державної безпеки Льва Давидовича Телишевського (1904–1938). Однак зібраний компромат Ю. Толкачов приховав, написавши у рапорті, що «факти не підтвердились», а виявлено лише «ліберальне ставлення Соколинського до Плоткіна»². Перевіряючи сигнали з місць стосовно поведінки чекіста Давида Соколинського, Толкачов одночасно зібрав інформацію, яка викривала темні сторони діяльності заступника начальника УНКВС по Вінницькій області Миколи Трохимовича Приходька (1896–1937). Останній нібито «свідомо змазав справу про підпал вінницького обласного партійного архіву» та «прикривав» колишнього боротьбиста – завідуючого агітаційно-пропагандистським відділом Вінницького обкому КП(б)У Федора Самутіна. Як стверджував пізніше Ю. Толкачов, «я, за вказівкою Інсарова, якого проінформував про діяльність Приходька, всім матеріалам ніякого ходу не дав, через що вся злочинна діяльність Приходька виявилася безкарною»³.

Специфіка службового розслідування Ю. Толкачова наочно доводить, що у часи «Великого терору» його головні виконавці балансували над прірвою. Будучи тісно пов'язаними з тодішньою партійно-радянською номенклатурою, чекісти досить легко могли перетворитися з катів на жертви. Що, врешті-решт, і сталося з Юрієм Толкачовим.

¹ ГДА СБУ (м. Миколаїв). Спр. 13951-с. Арк. 43–44.

² Там само. Арк. 44–45.

³ ГДА СБУ (м. Миколаїв). Спр. 13951-с. Арк. 45.

Задоволений діями підлеглого, І. М. Леплевський затвердив дострокову атестацію, яка закінчувалася словами: «...т. Толкачов гарний слідчий, активно виявив себе під час слідства по справах внутрішніх зрадників. Гідний надання звання капітан державної безпеки»¹. 17 листопада 1937 р. наказом НКВС СРСР було присвоєно звання капітана державної безпеки 13-ти українським чекістам: Григорію Йосифовичу Гришину-Шенкману (1899–?) – заступнику начальника УНКВС по Житомирській області; Давиду Ізраїльовичу Джиріну (1904–1938) – начальнику 2-го (оперативного) відділу УДБ НКВС УРСР; Михайлу Савовичу Здунісу (1903–?) – начальнику 4-го відділу УДБ УНКВС по Дніпропетровській області; Олександрю Григоровичу Мірошніченку (1894–?) – начальнику 1-го відділу (охорони) УДБ НКВС УРСР; Володимирю Львовичу Писареву-Фуксу (1900–1938) – заступнику начальника УНКВС по Полтавській області; Марку Павловичу Роголю (1905–1941) – начальнику 3-го (контррозвідувального) відділу УДБ УНКВС по Київській області; Михайлу Севериновичу Северину (1895–1938) – начальнику відділу кадрів НКВС УРСР; Абраму Михайловичу Симховичу (1902–1940) – начальнику 4-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області; Ісаку Йосифовичу Соколову-Шейнісу (1900–?) – заступнику начальника УНКВС по Кам'янець-Подільській області; Марку Борисовичу Спектору (1905–1985) – заступнику начальника УНКВС по Одеській області; Герману Борисовичу Толчинському (1895–?) – начальнику 3-го відділу УДБ УНКВС по Вінницькій області; Йосифу Борисовичу Фішеру (1898–?) – т.в.о. начальника УНКВС по Миколаївській області; Олександрю Георгійовичу Шашкову (1900–1942) – коменданту НКВС УРСР². У списку відзначених союзним наркоматом внутрішніх справ чекістів, які додали собі у петлицю по черговій «шпалі», Ю. Толкачов не значиться. З яких причин це сталося, нам достеменно не відомо. Ймовірно, причиною того була скромна посада Юрія Михайловича, який перебував на посаді начальника відділку 4-го відділу УДБ УНКВС по Одеській області.

Миколаїв

8 грудня 1937 р. наказом НКВС УРСР по особовому складу № 489 колишній начальник відділку 4-го відділу УДБ УНКВС по Одеській області старший лейтенант державної безпеки Ю. М. Толкачов був призначений т.в.о. начальника 4-го відділу УДБ УНКВС по Миколаївській області³. Кому мав завдячувати Ю. Толкачов своїм призначенням? Невже наркому внутрішніх справ Ізраїлю Леплевському? На перший погляд, це виглядає достовірно. Юрія Михайловича не без відома І. Леплевського призначено начальником провідного відділу обласного

¹ ГДА СБУ (м. Миколаїв). Особова справа 4537. Т. 2. Арк. 33.

² Архів Головного управління МВС України по Харківській області. Колекція документів. Наказ НКВС СРСР № 2226 від 17 листопада 1937 р.

³ Керівний склад територіальних підрозділів НКВС УРСР // Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 роки / авт.-упоряд. Ю. Шаповал [та ін.] К.: Либідь, 2009. С. 152.

управління НКВС, крім того, нарком не заперечував щодо присвоєння йому позачергового спеціального звання. Однак виникають певні сумніви. У спогадах чекістів Ю. Толкачов фігурує як заступник особливо уповноваженого НКВС УРСР В. М. Блюмана, але коли 27 вересня 1937 року останній був призначений начальником 5-го відділу УДБ НКВС УРСР і за сумісництвом начальником Особливого відділу ГУДБ НКВС Київського військового округу, то його місце зайняв не Ю. Толкачов, що виглядало б логічно, а заступник начальника 5-го відділу УДБ НКВС УРСР Федір Тимофійович Овчинников (1902–?), який до того ж мав звання молодшого лейтенанта державної безпеки¹. Виходить, що або І. Леплевського не задовольняла робота Ю. Толкачова, або НКВС СРСР не затвердив його кандидатуру на посаду особливо уповноваженого НКВС УРСР. Останнє здається нам малоймовірним, оскільки ні начальник відділу кадрів НКВС УРСР М. С. Северин, ні його заступник Г. С. Григор'єв-Фельдман про це не згадують. По-друге, після утворення 1 жовтня 1937 р. УНКВС по Житомирській, Кам'янець-Подільській, Миколаївській, Полтавській областях з'явилися вакансії на посади начальників 4-го відділу, але жодну з них Ю. Толкачову не запропонували. 1 листопада 1937 р., після призначення старшого лейтенанта державної безпеки М. Б. Спектора заступником начальника УНКВС Одеської області звільнилася посада начальника 4-го відділу, яка лишалася вакантною до 28 квітня 1938 р.², проте Ю. Толкачову не довірили значиму посаду в «Південній Пальмірі», де він пропрацював 6 років і чудово знав оперативну обстановку. І лише після відкликання Р. М. Сараєва у той самий момент, коли «лава запасних» у І. М. Леплевського майже вичерпалася, Ю. Толкачов нарешті отримав відповідальну керівну посаду, але з приставкою «тимчасово виконуючий обов'язки»!

19 грудня 1937 р. ЦВК УРСР «на відзнаку XX річниці існування органів ВЧК-ОДПУ-НКВС... За зразкове виконання відповідальних завдань уряду, активну боротьбу з контрреволюцією та охорону інтересів трудящих»³ нагородив золотими годинниками 20 осіб, бойовою зброєю – 10 осіб, цінними подарунками з грамотами – 108 осіб. У переліку нагороджених відсутнє прізвище Ю. Толкачова. Ба більше: не отримав він навіть цінного подарунка – фотоапарат ФЕД, яким І. Леплевський нагороджував підлеглих з нагоди ювілею. Зазначені обставини вказують на те, що Ю. Толкачов не був фаворитом Леплевського і не мав впливового патрона у відомстві.

Не склалися гарні стосунки у Ю. Толкачова і з начальником УНКВС по Миколаївській області Й. Б. Фішером, який неодноразово критикував роботу керованого ним підрозділу на партійних зборах і оперативних нарадах. З метою

¹ Керівний склад НКВС УРСР у 1937–1938 рр. // Україна в добу «Великого терору» 1936–1938 роки. К.: Либідь, 2009. С. 123.

² Там само. С. 155.

³ Про нагородження працівників НКВС УРСР. Постанова Центрального Виконавчого Комітету УРСР // Вісти ВУЦВК. 1937. 20 грудня.

«виведення відділу з проривного стану» начальник УНКВС навіть доручив начальнику 5-го відділу УДБ Ф. Т. Овчинникову попрацювати кілька ночей з арештованим Хатенковим, якого підлеглі Толкачова не могли «розколоти» протягом 2,5 місяців¹. Особист «буквально протягом однієї години» домігся від Хатенкова зізнань про існування в Миколаєві потужного меншовицького підпілля, після чого потрапили за ґрати кілька десятків чоловік. Тієї ж ночі Фішер наказав Ф. Овчинникову попрацювати з іншим «перспективним заарештованим» Дудинським: «Від Дудинського я добився зізнання максимум за 2 години. Допитував його у присутності начальника відділку 4-го відділу Малиновського². Дудинський виявився значним польським шпигуном, засланим до нас польською розвідкою ще у 1920 р. Наступного дня на оперативній нараді у Фішера Ю. Толкачов був змушений зізнатися в тому, що не давав своєму оперативному складу «правильних точок націлювання та погано керував апаратом»³.

Новий начальник УНКВС по Миколаївській області Петро Карамішев досить лояльно поставився до Толкачова, про що свідчить стрімкий злет по партійній лінії: 20 березня 1938 р. його обрали членом партійного комітету УНКВС по Миколаївській області. З цим категорично не погоджувався Ф. Т. Овчинников, який звинувачував Юрія Михайловича у зв'язках з братом-білоемігрантом. Втім начальнику відділів кадрів УНКВС лейтенанту державної безпеки Пилипу Михайловичу Горіну (1897–?) за допомогою матеріалів службової перевірки вдалося переконати присутніх у відданості комуністичним ідеалам начальника 4-го відділу⁴. Ба більше: Толкачова обрали не лише заступником секретаря парткому УНКВС і делегатом на міську та обласну партійні конференції, але й членом Миколаївського обкому КП(б)У і делегатом на XIV з'їзд КП(б)У⁵. Втім до Києва Юрій Михайлович поїхав зовсім не як делегат партійного форуму.

Арешт і слідство

2 червня 1938 р. оперуповноважений 4 відділу УДБ НКВС УРСР Йосиф Львович Хромий (1903–?) склав коротеньку постанову на арешт Ю. Толкачова, в якій стверджувалося про причетність у шпигунстві⁶. Протягом наступних трьох днів військовий прокурор прикордонних і внутрішніх військ НКВС УРСР Микола Миколайович Гомеров (1895–1938) санкціонував арешт Ю. Толкачова⁷. В архівно-

¹ ГДА СБУ (м. Миколаїв). Спр. 13951-с. Арк. 67.

² Малиновський Петро Йосифович (1903–?). Народився у м. Тагачин Волинської області. Поляк. Член ВКП(б) з 1928. 9 жовтня 1937 р. – начальник Чубаровського райвідділу НКВС Дніпропетровської області. З 9 жовтня 1937 р. – т.в.о. начальника відділку 4-го відділу УДБ УНКВС Миколаївської області. Під час 2-ї Світової війни служив в особливих відділах НКВС. Лейтенант державної безпеки.

³ ГДА СБУ (м. Миколаїв). Спр. 13951-с. Арк. 67.

⁴ Там само. Арк. 65.

⁵ Там само. Арк. 66.

⁶ Там само. Арк. 1.

⁷ ГДА СБУ (м. Миколаїв). Спр. 13951-с. Арк. 3.

кримінальній справі Толкачова є протокол його особистого обшуку, датований 2 червня, причому вказано, що арешт здійснено на підставі розпорядження наркома внутрішніх справ УРСР О. І. Успенського¹. 2 червня датується й анкета заарештованого, в якій, зокрема, Юрій Михайлович указав, що в Миколаєві по вулиці Карла Маркса, 17 проживає його дружина, Марія Савеліївна, 1905 року народження, та син Всеволод, 1934 року народження² (названий, найімовірніше, на честь багаторічного шефа українських чекістів В. А. Балицького).

Тим же числом датована ще одна постанова, складена начальником 6-го відділку 4-го відділу УДБ НКВС УРСР лейтенантом державної безпеки Миколою Юхимовичем Черепеніним (1900–?) та затверджена помічником начальника 4-го відділу УДБ НКВС УРСР молодшим лейтенантом державної безпеки Сергієм Івановичем Гапоновим (1908–?), в якій зазначалося, що Ю. М. Толкачов є «активним учасником контрреволюційної троцькістської змови, існуючої в органах НКВС України, і, крім того, він проводить шпигунську діяльність на користь Польщі». З цією постановою Ю. Толкачова ознайомили 9 червня³, а перший протокол його допиту датовано значно пізніше – 21 липня 1938 року.

Юрій Михайлович Толкачов досить довго опирався на допитах, і лише на 50-й день арешту «зізнався» оперуповноваженому 3-го відділу УДБ НКВС УРСР молодшому лейтенанту державної безпеки Миколі Денисовичу Помозову (1907–?), що з червня 1937 р. є членом антирадянської троцькістської організації в НКВС УРСР, до якої був залучений В. М. Блюманом⁴. Членами організації Толкачов назвав: М. С. Северина – «сина великого торговця»; Д. І. Джиріна – «родич Леплевського»; Е. О. Інсарова (1902–1938) – «колишній сіоніст», М. М. Герзона – «підлабузник, людина безпринципна, яка близько стояла до арештованих В. Т. Іванова і Розанова. Працюючи в Донбасі, він не вів боротьбу з троцькістами, а, навпаки, їх покривав»; заступника начальника відділу кадрів НКВС УРСР Григорія Самійловича Григор'єва-Фельдмана (1898–1938) – «відомого бюрократа, інтригана та темного ділка»⁵.

«Ворожа діяльність» Юрія Михайловича полягала в тому, що він, наприклад, не зафіксував у протоколі слова О. Б. Розанова про те, що І. М. Леплевський допоміг уникнути арешту одеському троцькісту Рутману⁶; приховав свідчення О. Б. Розанова і Н. Л. Рубінштейна про приналежність до троцькістської змови начальника УНКВС по Київській області Миколи Давидовича Шарова (1897–1939) та начальника УНКВС по Вінницькій області Михайла Михайловича Тимофєєва (1896–1957)⁷; не дав ходу численним свідченням ще про одного учасника

¹ ГДА СБУ (м. Миколаїв). Спр. 13951-с. Арк. 6.

² Там само. Арк. 19зв.

³ Там само. Арк. 20.

⁴ Там само. Арк. 38.

⁵ Там само. Арк. 40–41.

⁶ Там само. Арк. 43.

⁷ Там само. Арк. 46.

троцькістської змови – начальника адміністративно-господарського управління НКВС УРСР Савелія Михайловича Цикліса (1888–1938)¹; приховав компромат на начальника УНКВС по Донецькій області Д. М. Соколинського та начальника УНКВС по Кам'янець-Подільській області М. Т. Приходька. Слідчим вдалося змусити Юрія Михайловича визнати тривалі контакти з польською розвідкою². Заарештований начальник відділу кадрів НКВС УРСР М. С. Северин повідомив слідству, що добре обізнаний про приналежність Ю. М. Толкачова до троцькістської організації³.

23 вересня 1938 р. у Києві відбулося засідання виїзної сесії Військової колегії Верховного Суду СРСР у складі: диввійськюрисст О. М. Орлов⁴ (голова), бригвійськюрисст І. С. Галенков⁵ та військюрисст 1-го рангу Ф. А. Климін (члени), військюрисст 1-го рангу Л. Н. Кудрявцев (секретар). О 10 годині 30 хвилин розпочався розгляд справи Ю. Толкачова, який обвинувачувався за статтями 54-1б; 54-8, 54-11 Карного кодексу УРСР. Підсудний повністю визнав свою провину та підтвердив свої свідчення, дані на попередньому слідстві, в останньому слові попросив зберегти йому життя. Засідання тривало всього 15 хвилин⁶. В ухвалі суду відзначалося, що Толкачов, «працюючи у м. Севастополі заступником начальника іноземного відділу ОДПУ, встановив у 1923 р. шпигунський зв'язок з резидентом польської розвідки Берком, разом з яким приховав від органів ОДПУ групу агентів іноземних розвідок, перекинутих із Туреччини англійською розвідкою. До 1937 р. передавав польській розвідці через Берка шпигунські матеріали про роботу органів ДПУ-НКВС УРСР, за що отримував грошову винагороду. 1937 року Толкачов був завербований активним учасником право-троцькістської терористичної організації В. М. Блюманом і за завданням цієї організації провів велику роботу зі збереження троцькістських кадрів»⁷. Враховуючи тривалу та системну діяльність проти радянської влади, Військова колегія Верховного Суду СРСР ухвалила Толкачова Юрія Михайловича позбавити спецзвання «старший лейтенант держбезпеки» і застосувати вищу міру соціального захисту – розстріл з конфіскацією всього майна, що йому особисто належить⁸. 23 вересня 1938 року «відданого партії та революції» чекіста Юрія Толкачова стратили.

¹ ГДА СБУ (м. Миколаїв). Спр. 13951-с. Арк. 46–47.

² Там само. Арк. 47.

³ Там само. Арк. 89.

⁴ Орлов Олександр Мойсейович (1896–1956) – генерал-майор юстиції. У 1934–1942 рр. – член, у 1942–1948 рр. – помічник голови Військової колегії Верховного Суду СРСР. З 1948 р. у відставці.

⁵ Галенков Іван Спиридонович (1891–1980) – генерал-майор юстиції. У 1937–1938 рр. – член Військової колегії Верховного Суду СРСР. Депутат Верховної Ради УРСР першого скликання (1938).

⁶ ГДА СБУ (м. Миколаїв). Спр. 13951-с. Арк. 128–128зв.

⁷ Там само. Арк. 129.

⁸ Там само. Арк. 129зв.